

Към понятието правен принцип

ст.ас. Светла Маринова

*УНСС, катедра „Публичноправни науки“
e-mail: smarinova@mail.bg*

Резюме: Правните принципи са едно от най-дискусионните понятия на правната теория. Най-често задаваният въпрос около горната дискусия се състои в това, дали са норми или идеи и каква е връзката им с правните норми. Статията утвърждава тезата, че правните принципи са основни идеи, а не правни норми, и винаги са били схващани като такива. Горната теза се доказва чрез разбиранята на разнородни представители на правната теория. Съвременното разбиране за правните принципи е, че са ръководни идеи, които основополагат правното съдържание в правните норми и зависят от обществените практики и обществените потребности.

Ключови думи: правни принципи, правни норми, идеи и обществена обусловеност на правните норми от правните принципи.

JEL: K10.

Въведение

Правните принципи са обект на изследване от философията на правото, от общата теория на правото и от правните отрасли в техните общи части. Обекти са на многобройни публикации, защото чрез тях се интерпретират

все по-задълбочено и пълно връзките между правните норми и правната система като цяло.

Правните принципи биват разглеждани или като норми, или като идеи, или като явление, което съдържа белези и от двете. В настоящата статия основното ни намерение е да докажем, че правният принцип е идея, а не правило за поведение, той определя създаването и действието на правните норми. На второ място, ще развием позицията, че правните принципи изпълняват принципно различна роля от правните норми в рамките на правната система. На трето място, ще защитим идеята, че съдържанието на правните принципи е обществено обосновано, но и строго юридическо, то предхожда логически създаването и прилагането на правните норми.

В хода на изложението тези въпроси ще бъдат разгледани успоредно, тъй като се разглеждат както от представители на естественоправното направление, така и от представители на правния позитивизъм. Горното е продиктувано от смисловата и функционална обвързаност на правните норми от правните принципи в рамките на правната система.

1. Определяне на понятието „правен принцип“

За нуждите на настоящото изложение ще използваме израза „правен принцип“¹, който, въпреки някои смислови нюанси, според

¹ Христов, В., Относно принципите на правото, сп. „Правна мисъл“, кн. 3, 2000, с.12.

нас е синоним на принцип на правото² и основно начало на правото³. Все по-осезателно се налага понятието „правен принцип“ чрез теоретичните разработки на доктрината и на законодателството⁴. Под влияние на политическия либерализъм и теорията на Роналд Дуоркин правният принцип категорично се утвърждава в съвременното англо-американско право. Понятието „правен принцип“ става особено актуално в европейското общностно право⁵, което не попада в нашето изследване като вид източник на правото. Считаме, че еднозначност трябва да придобие понятието „правен принцип“, защото е теоретично и смислово насочващо и езиково по-актуално.

Преди да разгледаме през призмата на основни представители на правнотеоретичната мисъл понятието за правен принцип, най-често ще го свързваме с естеството на правната норма, от която го разграничаваме, ще подредим най-общо (защото

не е предмет на нашето разглеждане сега) понятията, които смислово се доближават до него.

На първо място, според нас, понятието „източник на правото“ е доктринално и изцяло свързано с правния позитивизъм, разбран в неговия най-широк смисъл. Ханс Келзен определя това понятие като опасно, защото е многоаспектно. Въпреки различните значения на понятието „източник“⁶ – формално, социологично, историческо, разбирането за източника на правото има традиционен, формален смисъл. Той се изразява в процедурите и актовете, чрез които се създава и изразява правното съдържание чрез правните норми. Следователно източникът на правото е по-скоро свързан с правната технология, с формалната страна на правните норми, с правната догматика. Източникът на правото е по-малко свързан с основанието на правото и с правните принципи, които формират фундамента на правното

² Мосинов, Е., За същността на правния принцип и принципите на правото, сп. „Съременно право“, 1995, том 3, с. 101. Първоначално се утвърждава този термин, а в законодателството се използва за пръв път принцип на правото в чл. 101 на ЗЗД от 1968 г.

³ За пръв път позоваване на основни начала се съдържа в отменения ЗЗД в редакцията, която действа от 1950 до 1973 г. Понятието се използва традиционно от редица текущи нормативни актове, например ГПК, редакция от бр. 69 от 5 август 2008 г., както и ЗНА, където аналогията е подведена към основните начала на правото. През 70-те и 80-те години на миналия век трайно се утвърждава понятието „основни начала“, което и днес се съдържа в Закона за нормативните актове в чл. 46, ал. 1 и 2.

⁴ Утвърденост придобива чрез изследванията на почти всички български представители на правната теория, каквито са Димитър Рагев, Росен Ташев, Даниел Вълчев. Текущото законодателство си служи приоритетно с правни принципи на данъчно-осигурителното право в ДОПК, също с наказателнопроцесуални принципи в действащия НПК, както и в изследванията по тях в Цонков, И., Някои въпроси на наказателнопроцесуалните принципи, сп. „Закон“, 1994, кн. 1.

⁵ В европейското право с понятието „правни принципи“ се описват онези източници на неписаното право, които изразяват понятията за справедливостта и морала в Речник по право на европейските общности, Наука и изкуство, С, 1998, с. 246, 294. Поради тезата ни, че правните принципи са правни идеи, които записани или не съществено се различават от правните норми и логично ги направляват в съвременната правна система, не включваме в нашето разглеждане подобна трактовка за правни принципи. Поддържаме една част от концептуалното разбиране за правен принцип като ръководна идея, а не правило за поведение.

⁶ Ташев, Р., Обща теория на правото. Основни правни понятия, С, 2004, с. 18; Рагев, Д., Обща теория на правото, С, 1995, с. 155; Рагев, Д., Нормативната структура на правото, С, 2008, с. 206-208, Димитър Рагев застъпва тезата против разглеждането на източника по познатия начин изобщо, а според автора източникът е понятие, което има стойност само благодарение на своя материален субстрат, а именно правната норма. Поради горното твърдение авторът затвърждава една своя теза в духа на чистото учение на Ханс Келзен, че източникът е понятие, объркващо и не може да се говори за източник въобще в позитивноправен аспект, а само за източници в конкретен случай – приложима норма конкретно, пак там с. 208. По отношение на източника като духовен факт – като основание на правото, Димитър Рагев счита, че за източника на правото философията на правото си е казала гумата отдавна и той е синоним на основание на правото. Следователно авторите приоритетно разглеждат „източник на правото“ във формално-догматичен аспект.

явление като смислово и обществено обособено цяло от правни норми.

Другото понятие, което считаме за нужно да отграничим от правен принцип, е основанието на правото. Основанието на правото е понятие, по-тясно свързано с правните принципи, защото има по-силно изразена нематериална, духовна, идейна обосновка и е по-малко свързано с източника на правото⁷. Правният принцип и правното основание са генетично свързани, защото са ръководни идеи, които основополагат правното съдържание. Основанието на правото като по-ранното понятие попада в целевия интерес на философията на правото⁸. От тази фундаментална правна дисциплина⁹ основните идеи, които предопределят формулирането и действието на правните норми, преминават в правната теория като самостоятелно явление. Правните принципи получават особено теоретично развитие в периода на кодификациите, но категорично имат своя корен в богатото и сложно комплексно правно основание като идея, която обосновава правния феномен.

Макар че същността на правните основания е дълго разработвана само от правната философия и има традиционен духовен, метафизичен, религиозен, идеален субстрат, поне до обособяването на общата теория на правото, повечето изследователи на правното

основание го разбират по-широко. Основания на правото са всички корени на правото: неговата дефиниция и различните концепции в тази връзка, формалните източници на обективното право и главните принципи, в рамките на които протича развитието му и които налагат неговото съдържание и вдъхновяват неговата еволюция¹⁰. В зависимост от направлението в правната теория причината за правния феномен се свежда до едно явление, което може да е духовно, идеално, реално социологическо, политологическо, историческо, в човека или извън него. Ние определяме основанието на правото като причина, която предхожда логически правните принципи. В основанието на правото могат да присъстват и духовни, и реални социологически елементи¹¹, то за нас има много по-богато общокултурно значение от правните принципи. Правните принципи са типични теоретични конструкции на общата теория на правото, имат своя същност за правополагането на правните норми и за единството на правната система. Безспорно е обаче, че основанията на правото, които по-късно получават развитие чрез същността на правните принципи, са онова скрито място, където се е родило правото като идея, преди да излезе на повърхността в съответен правен акт¹².

За нуждите на настоящото изложение само ще подчертаем разликата между основание

⁷ Горната теза се поддържа от Димитър Рагев в *Нормативната структура на правото*, С., 2008, с. 208 „Във философски смисъл източник на правото, който се покрива с основание на правото, не е материален, а духовен факт”. По подобен начин в по-скоро идеален, духовен аспект се разработва основанието на правото или материален извор на правото от Лъчезар Дачев в „Юридически дискурс”, Русе, 2004, с. 71. Същата теза за идейно сходство между основание на правото, извор на правото, в смисъл на правен идеен фундамент и правен принцип в отличие с източник на правото поддържа Ганев, В., *Извори на положителното право. Трудове по обща теория на правото*, С., 1998, и Ташев, Р., в *Новите източници на българското право*, С., 1996.

⁸ По този въпрос: Торбов, Ц., *Основният принцип на правото. Право и справедливост*, С., 1992, с. 150, защото само философията на правото може да даде отговор на метафизичните въпроси за правното съществуване.

⁹ Бойчев, Г., *Въведение в правото, част втора – Философия на правото*, С., 2006, с. 8.

¹⁰ Бержел, Ж., *Обща теория на правото*, Благоевград, 1993, с. 19.

¹¹ Така ги разделя във Френската теория Рубие, а и Rottleuthner, H., *A treatise of legal Philosophy and General Jurisprudence, Foundations of Law*, Springer, 2005, p. 13 – на метафизични и иманентни – достижими с човешкия разум.

¹² Тропер, М., *За една юридическа теория на държавата*, С., 1998, с. 121-122.

на правото и основание за създаване на определена правна норма. Поддържаеме тезата, че основание за създаване на отделна правна норма е по-скоро продължение на основанието на правото, но в неговото материално и контекстуално измерение. В основанието за създаване на определена правна норма обаче също присъстват и правните принципи, които ѝ придават специфичен облик, със строго юридическо предназначение и граници на приложение. В развитието на правото все повече се налага системният характер на правото, което ще видим в хода на разглежданите теории за него; поддържаеме становището, че правните норми би трябвало да се разглеждат в тяхното системно единство, за което основна роля имат правните принципи.

След като отграничихме понятието от други смислово близки понятия, за нуждите на настоящото изложение, *можем да определим правните принципи като утвърдили се ръководни идеи за аргументация при вземане на юридическо решение относно формулирането и действието на правните норми. Те присъстват в нашето съзнание и техният произход се основава не в конкретно решение на някакъв законодателен орган или съд, а в едно усещане за уместност, развито у специалисти и публика в течение на времето. Непрекъснатата им сила зависи от поддържането на това усещане за уместност*¹³.

2. Относно характера на правния принцип, норма или идея

Правните принципи са ръководни основни положения, които носят логиката на правната материя, подреждат я, превръщат правото в най-важен системен социален

регулатор. Тази закономерност се дължи на принципно различната им природа, която и неизрично изказвана, винаги се е подразбирала. За да докажем тази принципна разлика между норми и принципи, ще разгледаме тяхната интерпретация и разграничавани ли са в рамките на цялото от норми (на правната система) от някои основни направления в правото.

2.1. Естественоправни представители

Традиционно правните принципи са разбрани като свързани по-скоро с правната статика, с естественото право¹⁴, което като идея е едно от най-старите разбирания за правото. Ще се спрем на вижданията за правните принципи на най-видния представител на философията на правото у нас, защото те са емблематични. Цеко Торбов, като представител на рационалното естественоправно направление, следвайки Кант, за когото основание на правото е в човешкия разум, определя крайното основание на правото в идеята за правото. Като си поставя за задача да достигне до основния принцип на правото, чрез научните си изследвания Цеко Торбов поставя знак за равенство между основен правен принцип, основание на правото и източник на правото във философски смисъл¹⁵. Конкретизирайки своите философски изследвания, авторът утвърждава, че "основният принцип на правото идва не от волята на законодателя, а от правния принцип, който за него е *единствен и рационален*, изразява се в закона за личното равенство като съдържание на справедливостта"¹⁶. Без да игнорира ролята на правната емпирия (той я нарича юриспруденция), Цеко Торбов не я

¹³ Дуоркин, Р., Да се отнясяме към правата сериозно, С, 2003, с.67.

¹⁴ Радев, Д., Теория на правораздаването, С, 2006, с. 90.

¹⁵ Торбов, Ц., История и теория на правото, С, 1992, с. 363.

¹⁶ Торбов, Ц., Основният принцип на правото. Право и справедливост, С, 1992, с. 234.

равнопоставя с основния правен принцип, защото за него той има духовно и идейно-ръководно значение по отношение на всяко позитивно право.

Самобитна е тезата на Цеко Торбов за отношението между основния правен принцип (основанието на правото) и общите правни принципи (или само правните принципи). Според Цеко Торбов при нормосъздаване основният правен принцип е идея, последно основание с универсално значение, който предхожда позитивното установяване на правните норми; той е философският източник на правото. При прилагане на правото, когато липсва норма, която да уреди случая, или съществуващите норми не съдържат всички необходими подробности на решението, законът препраща към установените вече *общи правни принципи*, които са залегнали в основата на законодателството и към които да се подведе случая. При правоприлагане основният правен принцип е вече косвен източник на правото, защото е въплътен в общите правни принципи на съответния позитивноправен ред¹⁷, от тях трябва да се извлече конкретната правна норма, необходима за случая.

Цеко Торбов разглежда общите правни принципи, които са предмет на нашето внимание, като *идеи*, които законодателят влага при формулиране на отделните правни норми. За Цеко Торбов йерархията на принципи и норми е както следва: основен правен принцип, общи правни принципи и правни норми, които не представляват съвършен израз на основния правен принцип¹⁸. С разбирането си за правните принципи Цеко Торбов утвърждава техния идеен и ръководен характер по отношение на формулирането и действието на правните норми.

Макар и представител на естествено право, философ с богати познания за правните школи, Цеко Торбов не е откъснат от действителността и не разсъждава интуитивно, което личи и в разбирането му за правните принципи. Без да се спираме на въпроса, как се извличат правните принципи, той посочва и двата пътя, ясна е методологическата му позиция. Тя се изразява в това, че правните принципи имат конкретни идейни измерения, те не са неизвестни абстракции, а основни положения с ясно обосноваващо правните норми съдържание. Ние подкрепяме подобно разбиране за естеството на правните принципи. Макар и идеи, те трябва да са ясно формулирани, а не абстракции.

Затова Цеко Торбов критикува чисто аксиоматичния подход към правното битие, към това, че Кант формулира само абстрактно нравствения закон, или принципа за свободата, като основа на своето учение. Българският кантианец критикува своя учител за това, че открива и формулира критическия метод, без да го прилага последователно и цялостно, за да достигне до конкретиката на правния принцип. Така Цеко Торбов утвърждава методологията на своя учител, че критиката е по-скоро понятие за метода, а не за една философска система, което е от съществено значение за резултатите на правния императив (принцип).

Цеко Торбов е чужд на индивидуализма в правото. Утвърждавайки разумното разбиране за правните принципи като обществено обосновани дагености, Цеко Торбов определя правото като духовно, но и социално, свързано с правния опит явление. Чрез разбирането си за правните принципи, които свързват основния правен прин-

¹⁷ Торбов, Ц., История и теория на правото, С, 1992, с. 366, 378.

¹⁸ Торбов, Ц., История и теория на правото, С, 1992, с. 365.

цип с правните норми, Цеко Торбов не е за допускане на абсолютната метафизика в правото, а е радетел за това правните норми да носят в себе си не само специфично юридическото и догматичното, но и обществено обоснованото съдържание на правото в лицето на правните принципи. Ние поддържаме така изразената позиция за правните принципи.

Според нашата теза правните принципи са основни рационални идеи за аргументация на правните норми, а не отвлечени абстракции. Ще разгледаме някои детайли на критиката на Цеко Торбов към представителите на класическото естествено право с оглед характера на правните принципи.

Според Хуго Гроций естественото право е кодекс от константни, неизменни, рационално установени правила за поведение, които са вечни, не се нуждаят от доказване и са независими както от властта на държавата, така и от нравствеността. Цеко Торбов критикува начина, по който се формулира понятието за естествено право – като правила за поведение, които уреждат всички правни отношения. Макар да поддържаме, че правният принцип е ръководна идея при формулиране и аргументиране на правните норми и в нея има общочовешки елементи, ние не поддържаме, че тя е правило за поведение и в критиката към тази теза се присъединяваме към основателя на философията на правото у нас¹⁹.

Правните принципи, както определя класическото естествено право, не са отвлечени явления, които не се поддават на изследване и изучаване без връзка с позитивното право, не са застинала метафизична изначалност.

Те изразяват ръководни идеи за аргументация в развитието и приоритета на обществените отношения, които обслужват, те са идейната част в правото, но са задължителна негова част. Правните принципи имат обединяваща, насочваща роля по отношение на правните норми точно защото носят традицията, културата на обществото, но и следват гъвкавостта на обществените отношения. Затова те зависят от човека, не са безапелационно застинали дадености, по-скоро действат с различен интензитет в различни периоди.

На следващо място, в различие от класическото естествено право, считаме, че правните принципи не могат да се изброят изчерпателно и не са завинаги дадена непроменлива система²⁰. Те са идеи, които се обогатяват и умножават, защото следват многообразието на живота.

Не на последно място, по отношение на класическото естествено право, представено от Хуго Гроций, в основанието на правото присъстват общокултурни ценности, контекстуално свързващи правото като система за регулиране на човешките отношения с други системи. Правните принципи в този смисъл са правни понятия, които се намират на границата между позитивното право и основанието на правото, но върху които се изгражда правната система.

2.2. Представители на правния позитивизъм

На другия полюс в правно-философския дебат и осмислянето за правото се разполага правният позитивизъм като философско направление, което преминава през различни

¹⁹ Мосинов, Е., Критика на класическата теория на естественото право на проф. Цеко Торбов, Годишник на БСУ, 1999 г., с. 212-218.

²⁰ Виж по този въпрос критиката, която Цеко Торбов отправя към класическата естественоправна теория във: Естествено право и философия на правото, С, 1991, с. 68-69; История и теория на правото, С, 1992, с. 115-126.

етапи²¹ и представлява пренасяне на опитната методология от природните науки в правната наука. С оглед на нашия предмет – понятието за правен принцип, което има по-скоро идейно и прескриптивно, оценъчно значение, правният позитивизъм почти не борави с него. За правния позитивизъм правото е съвкупност от действащите правни норми, затова изследването на правото става чрез правната норма, нейната валидност, разбирана в най-широк смисъл, и начините за верификацията ѝ. Принципната позиция на класическия правен позитивизъм е, че правото е социален факт, различен и незадължително свързан с морала и с други социални системи, затова неговото изследване се състои единствено в описанието му чрез правните норми и чрез тяхната формално-логическа структура. Правните принципи, като гранични явления между позитивното право и основанието на правото, традиционно не попадат в целевия интерес на правния позитивизъм, особено на ранните му представители. За да докажем, че правният принцип е основна идея за аргументация при формулиране и прилагане на правните норми, ще разгледаме тези теории на представители на позитивизма, които дават развитието в разбирането за същността и ролята на правната норма.

За ранния правен позитивизъм правото е съставено само и единствено от правни правила, в които на преден план е силовият им характер, не смисловата им обвързаност, която се корени в правния принцип. Правото се разглежда като логически затворена и завършена система от валидни норми, която съдържа всички възможни разрешения, а

те трябва да отговарят на положението на текстовете в нея и на принципа за единство в цялото²². За Джон Остин – представител на ранния позитивизъм, правните норми, които носят белезите на правото, нямат идейно ядро, а само общ произход. Правните принципи не са задължително писмено изразени, поради своя идеен характер, затова закономерно е, че вътрешната връзка между правните норми, според командната теория на Остин, не се дължи на идейно единство, а на валидност, процедура и произход, като се докаже, че е адекватен израз на волята на суверена – законодател.

Следователно съществуването на правните норми, с тях и на правните принципи, се прекратява със съществуването на суверена, което е най-критикуваният и неизгържан пункт в теорията на Джон Остин. За да се съхрани единството на системата и правото да не се превръща в силово оръдие с доказано кратък живот, е нужно да се отпаде дължимото на правните принципи като идеи, които предшестват създаването и действието на правните норми, за да не са продукт на силата и волята, а на обществената необходимост, която правото отразява по специфичен начин.

Правото не е продукт на един човек или група от хора, то е социален и контекстуален феномен, средство за междучовешка комуникация, следователно кодът му трябва да е ясен и достъпен за общността. Затова, както доказва Келзен, критикувайки Остин, понятието „воля“ в правото има метафорична употреба. Ето защо правните норми не са психологически продукти

²¹ Ташев, Р., Съвременният правен позитивизъм, сп. „Съременно право“, 2000, т. 5. Авторът обособява три етапа в развитието на правния позитивизъм: Първият е ранен правен позитивизъм, който възниква през 30-те години на 19. век и продължава до 30-те години на 20. век. Вторият етап е нормативизъмът, който продължава до 50-те години на 20. век. Третият етап е съвременният правен позитивизъм, за чийто основоположник се счита Хърбърт Харт.

²² Апостолов, Ив., Еволюция на континенталната тълкувателна теория, С, 1946, с. 26.

на нечия воля (Остин), а резултат на обществено идейно ядро, което се съдържа в правните принципи.

Нормативизмът, чийто основател е Ханс Келзен, представлява следваща крачка в развитието на теорията за правото в същата позитивноправна традиция. За нормативизма теорията на правото е теория на позитивното право, което трябва да бъде обяснено в своите собствени рамки чрез валидността на по-висшестоящата норма. За да има единство на системата, на върха на пирамидата от норми се намира „основната норма“, която е предположение и абстракция. Критиките ни към позицията на Келзен се свеждат до следното.

На първо място, Ханс Келзен изрично подчертава ролята на връзките между правните норми, които са изключително важни за природата на правото и които свързват отделните правни норми в правен ред²³. Точно тази е ролята на връзките между нормите, те са подчинени на правните принципи, които предопределят създаването и функционирането на правните норми и правния ред като цяло. Но правният ред, разбирани не като пирамида от норми, за която прозира държавата, а правото, разбирано като сложно обществено явление и стриктна правна традиция в едно. Затова теорията на Ханс Келзен не е теория на позитивното право, а на логически позитивното право, защото методът на Келзен е метод на логическия позитивизъм.

Правните норми според теорията на Келзен се саморазвиват една от друга и са еднородни, което е опровергано и в двата пункта от често подменящия се суверен в наши дни, но и от многообразието

на правните норми, които не са еднородни, по-скоро изхождат от общи принципи/идеи. Реалните отношения между нормите са много по-сложни като съвместно действие, частично или пълно противоречие между нормите. Тези отношения в значителна степен се предопределят от случая, но и от правните принципи, приложими за случая, които вземат приоритет при липса на норма, недостатъчност на нормативното регулиране или свръхнормативно регулиране. Следователно „Чистата теория за правото“ на Ханс Келзен по позитивистки не отчита реалното значение на правните принципи като идеи, предхождащи правните норми, без които правото би се лишило от своята основна логика и развитие. Тази недостатъчност на правните принципи се дължи на отричането на правното значение на фактори, които се намират извън закона – морал и обичаи. Тези фактори несъмнено оказват влияние върху съществуването на правото, защото то се гради на идеи, които са много по-устойчиви от писаната правна норма.

Учението на Ханс Келзен преувеличава значението на правните норми. Според него те имат идеално битие. Правните принципи имат идеално битие, а правните норми са съвкупност от идеално и реално, в тях се пресича „е“ и „трябва“ да бъде. По-скоро Келзен, говорейки за идеалния характер на правните норми, разбира това, към което са насочени. Тази функция не може да бъде изпълнена без правните принципи и без основната норма. Основната норма на Келзен според нас е принцип, идея, а не правило за поведение, тя има смислов, а не само механичен – валидиращ характер, затова в основата на неговата теория стои правен принцип, а не правна норма.

²³ Kelsen, H., *General Theory of Law and State*, N. Y., 1961, p. 396.

Като обобщение, теорията на Келзен за валидността²⁴, в сравнение с ранния правен позитивизъм, за пръв път търси правно обяснение на източниците на задължителността на правните норми. Горното означава, че Келзен осъзнава недостатъчността на командното обяснение от произхода за правото. Чистото учение за пръв път търси смислово обяснение за връзките между правните норми, които са съсредоточени в правните принципи като ръководни идеи за аргументация при формулиране, обособяване и прилагане на правните норми.

Следващ етап в еволюцията на позитивизма е съвременният правен позитивизъм, чийто основоположник е Хърбърт Харт. Теорията на Хърбърт Харт разглежда правото като социален и комуникативен феномен и изоставя опростенческото силово разбиране за правото. Според нас тя е следващата голяма крачка в разбирането за правото, правните норми и правните принципи в рамките на позитивизма. Чрез нея се въвежда херменевтичният подход в правото, според който неяснотата и несигурността в правните норми са присъщо свойство на правната система, което се дължи на езиковата форма на изразяване в общи понятия²⁵. Следователно значителна роля в процеса на интерпретиране на нормите има интерпретаторът, като се отрича ролята на правната норма като самостоятелен и независим изразител на правилото за поведение. Правната норма трябва да се подведе към определен правен принцип, критерий, който държи сметка за единството на системата. Акцентът в разглеждането на връзките между нормите в

съвременните правни системи се измества от нормата и опитно установимото към принципа, който обществото приема и влага в правото, като за Харт този критерий е различен за съвременните правни системи.

Този нов херменевтичен метод, който Харт въвежда в правния позитивизъм, дава насока за развитие на възгледи, които са естественоправни – каквито са тези на Роналд Дуоркин, чиято теза за правните принципи поддържа. На това ще се спрем по-късно. В своето развитие правният позитивизъм все повече се стреми да отчита, че правото не е строго централизирано, нито ясно йерархизирано, каквото е било традиционното разбиране до средата на 20-и век. В съвременните общества сложните отношения между правните норми, както и тяхното прилагане, не могат да се обяснят без юридически аргументи за обосновка. Тези аргументи се коренят в правните принципи, защото в тях присъства и строго юридическото, обществено необходимото и социално-целевото начало.

Ключов момент с оглед характера и ролята на правните принципи в теорията на Харт е свързан с наличието на два типа норми: първични и вторични, които са принципно различни. Първичните норми са обикновените правни норми и са въпрос по-скоро на правна технология, на правна форма, а вторичната норма е „норма за признаване“, чрез която се преценява валидността на първичните норми. Вторичната норма на Харт представлява фактически критерий, за разлика от Келзен, при когото е абстрактен критерий,

²⁴ Понятието „валидност“ има по-обща теоретична роля, защото показва какви са общите условия, за да могат правните норми в една правна система да имат качеството „правни“, или това понятие е повече свързано с правните принципи като идейни корени на правните норми. Докато понятието „юридическа сила“ насочва към чисто процедурната валидност на правните норми.

²⁵ Теорията на Харт за отворената текстуралност разглежда два начина за съобщаване на правните норми: чрез прецедент и чрез законодателство. За всяка обща дума в общоупотребимия език има безспорна област на прилагане и гранични случаи на несигурност.

но и тя обосновава смислово съществуването на първичните норми. За нас вторичната норма на Харт е принцип за верификация, а не норма, защото има ръководно значение за останалите норми. Следователно опорна точка на правните норми е правният принцип, ръководната идея, от която се извеждат тяхното съществуване и действие.

В своето единство и взаимодействие първичните и вторичните норми обясняват действието на правото²⁶. Затова връзките между правните норми имат все по-осезателна роля за обяснението на правото от позитивистична гледна точка. Върху тях, а техният корен е в правните принципи, се гради действието и ефективността на правото, а не върху отделната формална структура на правната норма. Правните принципи са въплъщение на традиционно-юридическото, обществено необходимото и духовно обоснованото в правото, което го превръща в съвременно понятийно тълкувателно средство, а не във формална застиналоост.

Последният нов момент в теорията на Харт с оглед развитието на идеята за нормите и тяхната връзка с принципите е, че те не са саморазвиващи се. Правните норми не са саморазвиващи се, а имат друг корен на развитие. Според Харт тяхното съществуване зависи от друга социална норма. За разлика от Келзен, Харт разбира правото и нормите по-комплексно, заедно със социални явления като морал, принуда. Правото е комплексно явление, затова правните принципи, които са комплексни, са неизменна негова част. Правните принципи са комплексни и сложни явления, привнесени в правото, които трябва да са ясни, за да са правни.

Последният представител на съвременния правен позитивизъм, на който ще се спрем

като следващ етап в разбирането за правните принципите, е Джоузеф Раз. Като изгражда собствена теория за правната система, Джоузеф Раз във връзка с нейния състав твърди, че тя е хетерогенна, не е съставена само от правни норми. Според Джоузеф Раз в нея има закони, които не съдържат правни норми, а са насочени изцяло навътре в системата, предопределят отношенията на различните власти в системата. Според нас те са изцяло свързани и са продължение на правните принципи, насочени са към „трябва“. Това твърдение представлява значителна новост в разбирането за правото и за връзките между нормите и тяхното прилагане, то разбива монопола на правните норми като единствени и най-важни съставки на правото.

Така теорията на Джоузеф Раз извежда нормативността или задължителността на правото не от принципа на произхода, тук Раз критикува Келзен, а от сложните вътрешни отношения между нормите в цялото. Според Джоузеф Раз принадлежността на закон към една правна система трябва да е обоснована съдържателно, чрез юриспруденциален принцип, който се прилага, и то на практика от първичните правоприлагащи органи. Няма да се спираме на въпроса дали принципът трябва да е юриспруденциален критерий, защото теорията на Джоузеф Раз принадлежи към англосаксонската правна система. Считаме категорично, че без правните принципи нормите се лишават от своето идейно ядро и динамична ефективност. Без правните принципи е невъзможно съществуването на системата от норми.

Като отгава дължимото на ролята на правоприлагащите органи, за разлика от ранния правен позитивизъм, Джоузеф Раз обосновава, че законодателството не е единстве-

²⁶ Hart, H. L. A., *The concept of Law*, Oxford, 1961, p. 79.

ният начин за създаване на право. Така невербално се подсилва ролята на правните принципи, които имат значение не само при законодателстване, но и при правоприлагане. Като твърди, че юриспруденциалният критерий не е норма, защото тя може да е или валидна, или не, Раз визира по-скоро правен принцип, имайки предвид водеща идея при аргументация за приложението на нормите в системата.

Не на последно място теорията на Раз препотвърждава тази на Харт, че съдържанието на правните принципи трябва да е общоприето. При Раз от определени органи – първичните правоприлагачи, при Харт от частните лица и от всички други органи, но несъмнено правните принципи са ръководни идеи за аргументация, които се нуждаят от утвърденост. Като безспорна съставка на правния ред те определят правото по нов начин, в който силовият едностранчив подход към правото и нормите е изживян. Търсят се основни смислови положения, които да предопределят съществуването и прилагането на правните норми, които се коренят в правните принципи.

2.3. Роналд Дуоркин – съвременен представител на естественото право

Закономерно, с оглед на основната ни теза, че правните принципи са ръководни идеи за аргументация при формулиране и действие, при създаване на правните норми и имат принципно различен характер, ще се спрем на най-влиятелната съвременна теория за правните принципи, тази на Роналд Дуоркин. Теорията на Дуоркин за правните принципи и тяхната роля за интегритета на правната система прави отново актуален и снабден с

нови аргументи дебата между двете основни направления в разбирането за правото. Ако през 19-и и 20-и век дискусията се свежда до това, какво е право и какво е неговото основание, с развитието на съвременния правен позитивизъм основният въпрос, на който дават отговор и двете направления, е начинът, по който съдиите вземат своето решение и какво е неговото основание. Акцентът в съвременния дебат засяга не само формалната страна на правото като явление, но и неговата ефективност, процесите на правополагане и правоприлагане, в които основна роля имат правните принципи наред с правните норми.

Ключовата критика на Дуоркин към Харт и един от основните постулати на позитивизма въобще е, че правото не представлява система единствено от норми. Според Дуоркин позитивната представа за правото ни кара да изпуснем същественото значение на тези други стандарти, които не са правни норми²⁷. Не всичко, което е част от правната система, което има правно значение, което съдиите отчитат при вземане на решение, е правна норма. Подкрепяме горната теза, защото сме на мнение, че дори да се изменят правните норми и хората, онова, което съхранява правото, са идеите, които правополагат и правоприлагат правните норми. Тези идеи са съсредоточени в правните принципи, в които се пресичат обществено необходимата цел и юридическата традиция в конкретната правна материя.

За Дуоркин юридическите решения се основават на правни норми, но и на други стандарти – правни принципи и политики. Правният принцип е стандарт, който трябва да бъде спазван, защото е изисква-

²⁷ Dworkin, R., The model of Rules, University of Chicago Law Review, 1967, p. 35, Reprinted as Is Law system of Rules in R. S. Summers, ed., Essays in Legal Philosophy, Berkeley, Calif., 1968.

не на справедливостта или честността, или на някое друго измерение на морала²⁸, той е ръководна идея, която участва при формиране и действие на правните норми. Без да определяме правния принцип задължително като измерение на морала, както Дуоркин, смятаме, че правният принцип е гранична категория с по-широко юридическо и обществено значение. Юридическата му природа е свързана с това, че предопределя съдържанието на правните норми. Обществената му природа е обусловена от факта, че той следва обществените отношения, от които извлича същността, необходимото, и ги подрежда по определен правен начин.

Тезата на Дуоркин за правните принципи е, че са част от правото и затова обвързват съдиите, защото са част от правото, а не от морала, което поддържа. Правните принципи са частта от правото, в която присъстват културни елементи, но които правото е усвоило като свои устои. Правните принципи присъстват в правото дори и неизрично записани²⁹, в което подкрепяме Дуоркин, защото идеите и тяхното съществуване имат принципно различна природа от правилата за поведение, които, неизрично записани в общия случай, не могат да изпълняват своята роля в правото. Този различен начин на съществуване, овеществяване и действие на правните принципи и правните норми само подчертава тяхната принципно различна природа и роля, но и тяхната обвързаност за ефективно регулиране на обществените отношения.

Като разкрива специфични белези на правните принципи, Дуоркин подчертава дълбоката логическа разлика между правни нор-

ми и правни принципи в съпоставка между тях. Без да се спираме на това разграничение, поддържахме тезата на Дуоркин, че правните принципи не са социални норми, а са правни стандарти, защото са идейната част (политическа и морална и не само) в правото. Те са привнесена част в нормативното битие на правото. Правните принципи са съпътствали и съпътстват правото, защото носят необходимостта от развитие на обществените отношения по прогресивен начин, въплътен във форми-те на правото.

Няма да се спираме на различията между принципите и нормите с оглед на: същност, произход, валидност, влизане в сила, начин на действие, различен начин на съществуване и продължителност на действие, защото това не е предмет на настоящата статия. Бихме искали обаче да групираме най-общо различните виждания за правните принципи в България, както и да маркираме крайните виждания според нас за тяхната същност.

2.4. Представители в българската правна наука

У нас различните концепции за правните принципи и основният въпрос дали представляват норма, или идея следват основните течения на класиците. Най-общо бихме могли да групираме разбиранията за правните принципи в три групи.

Според най-многобройната група автори правните принципи са ръководни идеи за аргументация, не са конкретни правила за поведение. Сред авторите в тази група съществуват много нюанси в разбиранията за правните принципи в зависимост от на-

²⁸ Dworkin, R., *Taking Rights Seriously*, London, 1977, p. 22.

²⁹ Benditt, Theodore, *Law as Rule and Principle*. Problems of legal philosophy, 1978, p. 80-81.

чина на формулирането им³⁰, от това къде се намират³¹, как се утвърждават, от кого, чрез какви действия³². Без да се спираме в детайли на въпроса за тяхното утвърждаване, бихме искали да подчертаем, че поради ръководния им характер правните принципи трябва да са общо утвърдени, за цялата публика, не само за специалистите юристи. Правните принципи категорично не са правни норми, дори да са формулирани в текста на правните разпоредби. Те имат ръководно значение на опорни лостове за формулирането и действието на всички групи правни норми и за правната система. Затова подкрепяме извода на Хърбърт Харт, че вторичната норма като вид принцип за валидност е насочена не само към правоприлагащите органи, но и към цялото общество. В същия смисъл е и позицията на Роналд Дуоркин, който счита, че силата на правните принципи зависи от поддържането на усещането за тяхната уместност у цялото общество – и при специалистите, и при публиката.

Втората група автори у нас се обединяват около една междинна позиция за естеството на правните принципи, а именно, че общите правни принципи са идеи, а отрасловите правни принципи са правни норми. Считаме, че

правният принцип е идея без значение дали е формулиран в нормативна разпоредба, или не. Той има принципно различна ръководна задължителна роля и неговият запис е без съществено значение за естеството и съществуването му. По-скоро писмената му форма има значение за неговата общоприетост и общодоказаност. Дори и записан в изрична разпоредба, правният принцип има различна природа, роля и цел и не съставлява част от позитивното право, в отличие с мнението на някои от авторите³³, които подкрепят двойствената му природа.

Третата група автори разглеждат правните принципи като правни норми, без да им отдават значение на мисловни, идейни положения при формулиране и прилагане на правните норми. Без да се спираме на всички аспекти на техните позиции, бихме искали да подчертаем, че тази група автори не отчитат тяхната принципно различна природа и ги разглеждат като част от действащото право, като вид правни норми. Живко Сталев счита, че са особен вид „норми относно норми“ и като такива са част от позитивното право – мнение, което не поддържа. Според този виден български юрист правните принципи действат опосредствано чрез други норми – обикно-

³⁰ Витали Тагжер определя правните принципи като правни идеи и положения, които не са правни норми, а обобщения и синтез на правните норми. Правните принципи се извличат чрез тълкуване от правните норми. Тагжер, В., Гражданско право. Обща част, дял 1, с. 36-37. Същата е позицията на Васил Мръчков, че са изрично закрепени или се извличат чрез тълкуване от разпоредбите и са правни идеи, виж. Мръчков, В., Трудово право, С, 2001, с. 58. Такава е позицията на Мария Павлова, която казва, че дори когато са формулирани в текста на нормативния акт, те имат принципно различна роля, по-важна от тази на правните норми. Павлова, М., Гражданско право, Обща част, т. 1, 1995, с. 41.

³¹ По-голямата група автори са на мнение, че правните принципи трябва да се намират в нормативните актове – изрично или мълчаливо. Съществуват и други автори, какъвто е Росен Ташев, теоретик на правото, който счита, че те са ръководни идеи за аргументация, а не правни норми, намират се извън позитивното право, но са част от правната система.

³² Почти общоприето е, че за да се прилага правните принципи, трябва да са общоутвърдени, според Красимира Средкова може да са изрично закрепени в законодателството, но и установявани от юриспруденцията. Средкова, Кр., сп. „Съвременен право“, No 2, 2002, с. 216-217. Подобно становище застъпва Жан Луи Бержел, че принципите се формулират от съдиите от философски, морални или юридически дадености, с което се обяснява тяхната общност, Бержел, Ж., Обща теория на правото, Благоевград, 1993, с. 111. Според Росен Ташев, за да са утвърдени правните принципи, трябва да са записани в авторитетни юридически и политически документи.

³³ Такава е позицията на Димитрина Милкова и Евгени Мосинов, които смятат, че правните принципи, които са отраслови, са част от позитивното право. Виж Милкова, Д., Е. Мосинов, Обща теория на правото, Бургас, 1996, с. 118. Към тази група автори принадлежат и други теоретици на правото – Михайлина Михайлова.

вените норми, тъй като правните принципи са норми с общ характер³⁴.

Към същата група, която не отчита разликата между принципите и нормите и ги определя като вид правни норми, принадлежи и Даниел Вълчев, който е съвременен представител на теорията на правото. Може би най-стриктен последовател на Ханс Келзен, Даниел Вълчев застава на позицията, че в правния ред има само правни норми, затова правните принципи са особен вид правни норми, изразени в по-обща езикова форма³⁵. Вълчев атакува позицията на Дюркин за естеството и мястото на правните принципи в правния ред. Според него правните норми се различават от правните принципи по своята специфика и езиково обобщение, но в правния ред няма правни политики, принципи и стандарти. Ние не считаме, че принципната разлика между правни норми и принципи е в тяхната езикова формулировка, напротив – дори езиково близки, те имат различна смислова роля – правосъздаваща съдържанието на правните норми. Те предопределят естеството и вида на правните норми, а не обратно, те са обществената необходимост и традиция в правото, която предхожда позитивното право. Правните принципи, макар и с различна относителна тежест в различни ситуации, носят фундаментна на цялото от норми, затова те нямат валидност, а само различен интензитет.

Заклучение

Без да сме изчерпили въпроса за същността на правните принципи, смятаме, че те са обществено обосновани и необходими идеи, които са част от правната система. Тяхната природа е принципно различна от тази на правните норми, затова те са имали и имат непрекъснато действие, защото

са фундаментът, от който изхожда създаването и прилагането на правните норми.

Макар че процесът на кодификациите и с него интересът към правните принципи да е сравнително нов, тяхното присъствие не може да бъде сериозно оспорено от нито едно направление в правната наука. Като най-деликатната и невидима част на правото правните принципи все повече се изследват и признават като ръководни начала по отношение на правните норми както при правосъздаване, така и при правоприлагане. Осъзнаването на тяхната принципно различна природа и роля в правото е резултат от прогресивното развитие на теориите, системите и обществата. Техният разумен характер, както и ръководната и обосноваващата им роля по отношение на правните норми, дава смисъл на всяко право, превръща го в средство за адекватна междучовешка комуникация.

Литература

1. Бержел, Ж., *Обща теория на правото*, Благоевград, 1993.
2. Бойчев, Г., *Въведение в правото, част втора – Философия на правото*, С., 2006.
3. Вълчев, Д., *От апология на правната норма към теория на правния ред*, С., 2003.
4. Ганев, В., *Извори на положителното право. Трудове по обща теория на правото*, С., 1998.
5. Дачев, Л., *Юридически дискурс*, Русе, 2004.
6. Карбоние, Ж., *Въведение в гражданското право*, С., 1999.
7. Келзен, Х., *Чисто учение за правото*, С., 1995.

³⁴ Сталев, Ж., *Българско гражданско процесуално право*, С, 1994, с. 85.

³⁵ Вълчев, Д., *От апология на правната норма към теория на правния ред*, С, 2003, с. 127 и сл.

8. Кели, Дж., Кратка история на западната теория на правото, С., 1998.
9. Колман, Дж., (редактор), Посленист на Харт, Коментари Върху Послениста на Харт към Понятието за право, С., 2006.
10. Милкова, Д., Обща теория на правото, С., 2003.
11. Милкова, Д., Е. Мосинов., Обща теория на правото, Бургас, 2000.
12. Мосинов, Е., За същността на „правния принцип“ и принципите на правото, сп. „Съвременно право“, кн. 1, 1995.
13. Мръчков, В., Трудово право. Обща част, С., 2001.
14. Неновски, Н., За догмата на правото, сп. „Юридически свят“, кн. 2, 2002.
15. Неновски, Н., Джорджо дел Векио и неговата философия на правото, С, 2004.
16. Павлова, М., Гражданско право, Обща част, том първи, С., 1996.
17. Радев, Д., Обща теория на правото, С., 1995.
18. Радев, Д., Теория на правораздаването, С, 2006.
19. Радев, Д., Нормативната структура на правото, С, 2008.
20. Раз, Дж., Понятието за правна система, С., 2005.
21. Сталев, Ж., Нормативната сила на фактическото, С., 1997.
22. Сталев, Ж., Българско гражданско процесуално право, С., 2000.
23. Тагжер, В., Гражданско право на НРБ. Обща част, дял I, С., 1972.
24. Ташев, Р., Теория за правната система, С., 2006.
25. Ташев, Р., Новите източници на българското право, С., 1996.
26. Торбов, Ц., Основният принцип на правото. Право и справедливост, С., 1992.
27. Торбов, Ц., Естествено право и философия на правото, С., 1991.
28. Торбов, Ц., История и теория на правото, С., 1992.
29. Тропер, М., За една юридическа теория на държавата, С., 1998.
30. Христов, В., Отосно принципите на правото, сп. „Правна мисъл“, кн. 3, 2000.
31. Alexy, R., On The Structure Of Legal Principles, Ratio Juris, vol. 13, 2000.
32. Benditt, Theodore, Law as Rule and Principle. Problems of legal philosophy, 1978.
33. Dworkin, R., Taking Rights Seriously, ed. London: Duckworth, 1978.
34. Dworkin, R., The Model of Rules. University of Chicago, L. R., 1967.
35. Hart, H., The Concept of Law (Clarendon Press, 1961); 2nd edition by P. A. Bulloch and J. Raz (Clarendon Press, 1994). **VI**